

15-17. YÜZYIL OSMANLI HÜKÜMDAR AYNALARINDA DEVLET VE TOPLUM, KRİZ VE REFORM*

Pál FODOR**

Çev. Erdal ÇOBAN

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni sorunlarla yüz yüze gelmesi gerekmişti. İmparatorluk dahilindeki nüfus artışı, üretim krizi, bundan başka özellikle devalüasyon ve fiyat artışı şeklinde tezahür eden ekonomik problemler, bunlardan kaynaklanan ve ateşli silahların yayılması yoluyla artan ve zamanla devasa ayaklanmalara dönüşen toplumsal huzursuzluk, geleneksel sosyal ve askerî bünyede ortaya çıkan ve gittikçe derinleşen çatlaklar sıkıntıya sebep olmuş ve büyük sarsıntılara yol açmıştır. Dışarıda büyük güçler arasındaki dengelerin değişimi, belirgin Osmanlı üstünlüğünün yavaş yavaş sona ermesi, ancak buna rağmen savaşların devam etmesi, Batı Avrupa ülkelerinin artan ekonomik nüfuzu yeni bir konumu beraberinde getirmiştir. Bu sorunlar imparatorluk idaresinde, ordu teşkilâtında ve vergi düzeninde yavaş yavaş ciddi değişikliklere ön ayak olmuştur¹. Fakat bunları hiç bir surette köklü değişiklikler olarak adlandıramıyoruz. Bunun yanı sıra zikredilen faktörlerin Osmanlı siyasî düşüncesini nasıl etkilediği ve özellikle çözümünü kendilerine bağlı olan Osmanlı fikrî ve siyasî elitinin bu sorunlara ne şekilde reaksiyon gösterdiğini de incelemek ilginç olacaktır.

Osmanlı düşünürlerinin sistem ve onun işleyişi hakkındaki görüşleri en fazla, makalenin başlığında anılan *hükümdar* (veya *kral*) *aynaları*'nın yanı sıra araştırmalarda çeşitli terimlerin kullanıldığı edebî türden anlaşılabilir. Kimileri siyasî yazılar, hatırat; bir kısmı toplumsal-siyasî risale olarak değerlendirmekte, yine bazıları da layiha veya nasihat edebiyatı ifadesi doğrultusunda görüş bildirmektedir. Kendi açımdan sözü geçen yazıların en sık kullanılan adlandırmaları (*risâle*, *nasihat-nâme*) ve zikredilen tespitler yerine Avrupa kökenli hükümdarların veya kralların aynası ifadesini tercih etmemde birden fazla faktör rol oynamaktadır. En önemlisi,

---

* Állam és társadalom, válság és reform a 15-17. századi oszmán fejedelmi tükrökben, in: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarországnak*, szerk. Benda Kálmán-R. Várkonyi Ágnes, Budapest, 1988, 128-153.

** Macar Bilimler Akademisi Orientalistik Çalışma Grubu, Budapeşte.

¹ Konunun en yeni ve en önemli toplu çalışması: H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", 1600-1700, *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337. Karş. yine İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle-East", in: V. J. Parry- M. E. Yapp (yay.), *War, Technology and Society in the Middle-East*, London, 1975, 195-217.

bunun diğer tespitlerden daha kapsamlı olması, öte yandan bu türün, yakın doğunun gelenek bakımından zengin 'hükümdarların aynası' edebiyatıyla yakınlığını daha iyi tanıma fırsatını vermesidir. Aşağıda sözü edileceği üzere, ister fonksiyonuna (devlet idaresine dair öğütler; tecrübe birikiminin aktarılması; iktidarın meşruiyeti ve aynı zamanda tahdit edilmesi), isterse fikrî zeminine bakalım, kendine has sayısız özelliklerine rağmen Osmanlıdaki hükümdar aynaları, İslâm kültüründeki aynaların organik bir devamı olarak değerlendirilebilir.² Bunun için de İslâmiyetteki hükümdar aynalarının tarihine kısaca göz atmakla işe başlamamız gerekir.

Başlangıcı Emevîlerin çöküşüne kadar inmektedir ve bu geleneğin oluşmasında, Arap-İslâm imparatorluğunun iç siyasî süreçleri ve bunlarla iç içe bulunan kültürel çabalar ön ayak olmuştur. Ortodoks İslâm görüşüne göre İslâm imparatorluğunun politik çerçevesi, idarî şekli vahyedilmiş kanun üzerine temellenen halifeliktir ve bunun başında cemaatin ittifakıyla tanınan ve ruhanî güçlü bir vekil olan halife bulunur.³ Ancak yeni hanedanlar, her ne kadar şekil itibarıyla halifelüğün ruhanî önderliğini tanımış olsalar da, onları ilgilendiren, özel bir hukuku olan meşruiyete ihtiyaç hissettiklerinden dolayı, 8. yüzyıl ortasından başlayarak halifelüğün siyasî çöküş süreci, rakip "dünyevî" güçlerin sahneye çıkışı ve güçlenmesi teorik alanda da ortodoksluk adına bir sorun ifade etmiştir. Bu talebe uygun desteği ve düşünce zeminini, Araplara tâbi olan kavimler arasında kültürel ve dinî eşitlik için Emevîler zamanından beri süregelen ve *şu'ûbiya* adı verilen hareketin içinde bulmuşlardır. Harekette etkin rol oynayan İran geleneklerinin hakimiyet ve devlet idaresi hakkındaki görüşü, tanınmak çabasında olan yeni siyasî güçler için bir fırsat olmuş ve böylelikle "dünyevî iktidar" kuramını anlatan hükümdar aynalarında da belirleyici bir rol üstlenmiştir.⁴

² Anlatılanlarla bağlantılı olarak Mustafa 'Âlî'nin *Nushatü's-selâtin* adlı eserinin son bölümlerine atıf yapabiliriz. Burada eserin gayesi hakkında diğer bir çok şeyin yanı sıra şunları yazar: "Bilge bir padişah... bu tür yazıların, dünya işlerine yardım etmeğe hizmet ettiğini şüphesiz bilir... Kitaptaki meseller saltanatın ve halifelüğün aslı [noktalarının] dayanaklarıdır; bu açık sözlü kitap denilebilir ki, dünyayı gösteren bir *ayna*'dır [*ayîne-i cihân-nümâ*]." (A. Tietze, *Mustafâ 'Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, Part II, Wien, 1982, 252/113 ve 254/115). Buraya ilişkin eserlerin çoğunluğunun sultanlar için yazılmış olması da *hükümdarların* veya *kralların aynası* teriminin kullanılmasını desteklemektedir.

³ E. I. J. Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam*, Cambridge, 1968², 21-61. Cemaat konsensusunun (*icmâ'*) İslâm'daki kendine has önemi için bak. I. Goldziher, A hadisiz kialakulâsa, in: Simon R. (szerk.), *Az islâm kültürüjâ*, I. köt., Bp., 1981, 192-591, bilhassa 280-281, ayrıca Goldziher, *Az islâm vallâsa*, I. m., II. köt., 802-805.

⁴ İslâmiyetteki hükümdar aynalarının -daha ziyade edebî açıdan- incelenmesini ilkin G. Richter yapmıştır (*Studien zur Geschichte der älteren arabischen Fürstenspiegel*, Leipzig, 1932.). İran etkisine dikkat sarfeden, mükemmel yeni bir toplu çalışma: H. Busse, *Fürstenspiegel und Fürstenethik im Islam*, Bustan 9 (1. 1968), 12-19.

Bu zihniyet doğrultusunda, hükümdar aynaları tarafından tasvir edilen iktidar sahibi kişi, fonksiyonu ve meşruiyeti, ayrıca bir izah gerektirmeyecek ve tabii bir şekilde Allah tarafından irsal olunan bir hükümdardır. Kezâ devletin islamî tabiatı da tartışılmaz asfî bir unsurdur, hatta iyi ve kalıcı hakimiyetin temel ihtiyacıdır, bu türün yazarları yine de devlet ve toplum ilişkisini, ortodoks görüşüne taban tabana zıt bir şekilde değerlendirme eğilimindedirler: hükümdarla ilişkili olarak sadece cemaat konsensusunun geçerliliği söz konusu olamaz. Ancak devleti ve devlet idaresini de sadece hükümdarın şahsî gücü ve onun geçerli bir yolu gibi göstermektedirler. Bu, bütün aynaların merkezî kategorisinde, *adalet* kavramında kendini gösterir.

Adalet hükümdarın en belli başlı özelliğidir, ne varki öncelikle ahlakî bir vasıf olarak değil, pratik faydası yüzünden önem taşır. İktidarın temelini oluşturan ordunun sadakati yalnız para ile, para ise sadece vergi verenlerin gözetilmesi ile temin edilebilir. Şu halde hükümdarlar için adalet, iktidarı sağlayan en önemli araçtır; bu araç somut olarak vergi verenlerin ezilmesini engellemek ve güç sahiplerinin zayıflara zulmetmesine izin vermemek şeklindedir. Nizâmü'l-mülk'ün "İmparatorluk nihayetinde inançsızlıkla da yürür, ama adaletsiz asla." şeklindeki meşhur sözü, kamuyu gözeten bu görüşü özlü olarak açıklamaktadır.⁵

Adalet daha birçok makbul faziletle tamamlanır, doğal olarak yazarlar, dinî açıdan önemli özellikleri de göz ardı etmezler. Aynalar tarafından da vurgulanan hakimiyetin kati tabiatının, pratikte onun denetlenmesi için her yolu kapamış olması bunların önemini teslim eder. Eğer hakimiyet hükümdarın şahsî özellikleri ile doğrudan bir ilişki içinde bulunuyor ise, o zaman iktidarın kötüye kullanılmasına ahlâk dairesi bir imkân sunabilir. Bunun için, ayna yazarlarının devlet idaresine yardımcı olmanın yanı sıra başlıca çabalarından biri, ahlakî daire içinde belirli tahditler koymayı denemek olmuştur. Dinî meşruiyet unsurlarını, bunun içine yerleştirmek suretiyle vurgulamışlar ve şu hususa dikkat çekmişlerdir: Hükümdar, iktidarını şahsî vasıflarına borçludur, fakat nihaî derecede Allah vergisidir. Hakimiyet ve din (*mülk ve dîn*) karşılıklı olarak birbirini zorunlu kılar, böylelikle devlet idaresinin arzularını nasıl yerine getirmek gerekirse, dinin taleplerine de aynı şekilde cevap vermek gerekir.

⁵ K. E. Schabinger, *Nizâmülmülk. Reichskanzler der Saldschuqen 1063-1092 n. Cr. Siyâsatnâme*, Freiburg-München, 1960, 104. Ordu, para ve vergi mükellefi "teslisi" hakkındaki, ayrıca bunların birbiriyile uyumunu temin eden adalet hakkındaki geleneksel İran anlayışı, 1082-83'de yazılan *Kâbüsnâme*'de canlı bir biçimde şöyle kaleme alınır: "İyi bir hükümeti silahlı ordu sağlar, silahlı ordu parayla ayakta tutulur, para ziraatten elde edilir ve adil bir muameleyle ona ait olan herşeyi köylüye vermekle ziraat gözetilir." (*A mirror for princes. The Qâbüs Nâma by Kai Kâ'ûs ibn Iskandar, Prince of Gurgân*, Trans. from the Persian by R. Levy, London, 1951, 213). Adalet kavramı için yine bakınız A. K. S. Lambton, "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship", *Studia Islamica*, 17 (1962), 91-119 ve H. İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1966, 259-271.

İslâmiyetteki hükümdar aynaları, aynı zamanda sadece hükümdarın kamu işleriyle değil, onun hayat tarzı ile ilgili problemleri ile de meşgul olur. Örneğin Nizâmü'l-mülk eserinin başında, "Hükümdar için herhalükârda hayatın gerekli, önemli temel prensipleri hakkında" yazdığını temayüz ettirir.⁶ H. Busse bu yüzden, "Hükümdar aynaları, tecrübelerin bütün zenginliğini sunmayı veya en değerli kısmını, rahatlıkla anlaşılabilir şekilde derlemeyi arzu eder." demektedir.⁷

Osmanlılardaki hükümdar aynalarının oluşumu, (14. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle I. Bayezid'in hükümdarlığı sırasında) Osmanlı gücünün, İslâm imparatorluğu haline dönüşmesi yoluyla emin adımlarla ilerlemeye başladığı süreçle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Devlet idaresi pratiğinin islamîleşmesi, yakın doğuya ait örneklerin adapte edilmesi, doğal olarak bu geleneklerin teoride mal edinilmesini gerektirmiş, bunların tavassutunda muhtemelen İslâmiyetteki hükümdar aynası edebiyatı da büyük bir rol almıştır. İddia edildiğine göre I. Murad için *Kelile ve Dimne* çevrilmiştir,⁸ Anadolu'da 14. yüzyılın ortası ve 1432 arasında *Kâbüsnâme*'nin altı tane türkçe çevirisinin hazırlandığı da bilinmektedir ve bunlardan üçünü kesin olarak Osmanlılara bağlayabiliriz.⁹ Klâsik eserlerin orijinal ve çevirileri üzerinde yapılan çalışmalar, bunlara karşı beliren talep, kısa zamanda bağımsız eserlerin meydana gelmesine de yardımcı olmuştur. Ünlü şair Ahmedî'nin *İskendernâme* adlı eserini aslında Germiyan beyi için yazdığı, ancak sonunda Osmanlı sultanı I. Bayezid'a sunduğu bir hakikattir. Her ne kadar kesin olarak bu bir hükümdar aynası olarak hazırlanmamışsa da, yine de yazarı, böyle bir münasebeti bizzat kendisi vurgulamaktadır, bunun için *İskendernâme* şimdilik ilk Osmanlı hükümdar aynası olarak kabul edilebilir.¹⁰ Daha sonra 15.

⁶ Schabinger, *a. g. e.*, 104.

⁷ Busse, *a. g. e.*, 17.

⁸ En azından A. S. Levend'e göre, karşı. "Ümmet çağında Ahlak Kitaplarımız", *TDAY Belleten*, (1963), Ankara, 1964, 108. *Kelile ve Dimne* aslında Pañçatantra'nın türevi olan ve dünya çapında tanınan popüler bir masal antolojisidir. Pañçatantra, Sâsâniler devrinde orta farsçaya çevrilmiş ve daha sonraları doğu ve Avrupa versiyonuna temel teşkil edecek olan İbn al-Mukaffa' (?-756)'nın arapça çevirisi 8. yüzyılda hazırlanmıştır. En meşhur Osmanlıca çevirisi 'Âlî Çelebi'ye aittir ve eserine *Hümâyûn-nâme* adını vermiş, Sultan Süleyman ve vezir-i azâm Lütü Paşa'ya sunmuştur. 17-18. yüzyıla ait en önemli macarca çevirilerde, *Hümâyûn-nâme* temel alınmıştır (Kelile ve Dimne'nin Macar münasebetlerinin kısa, fakat mükemmel bir toplu çalışması için bak. *Bipdai és Lokman indiai históriái és költött beszédei*, Közreadja Bethlenfalvy G.-Wojtilla Gy., Bp., 1972, 1-13, G. Bethlenfalvy'nin girişi. Eserin macarca baskısı: *Kalila és Dimna. Klasszikus arab mesék*, Ford. Prileszky Cs., Bp. 1978.).

⁹ E. Birnbaum, "A Lifemanship manual. The Earliest Turkish Version of The Kâbüsnâme?", *Journal of Turkish Studies*, I (1977), 1-7 ve A. Çelebioğlu, "Kabus-nâme Tercümesi Murad-nâme'ye Dair", *Türk Kültürü*, 16, 192 (1978), 719-728.

¹⁰ T. Kortantamer, *Leben und Weltbild des altosmanischen Dichters Ahmedî unter besonderer Berücksichtigung seine Diwans*, Freiburg, 1973, 20-21.- Kortantamer öte yandan Ahmedî ve I. Bayezid'in ilişkisini tartışmaktadır, kendi açımızdan ise önceki araştırmanın görüşüyle hemfikiriz, buna göre yazar, 1390'da hazırlanan *İskendernâme*'yi ilkin I. Bayezid'a sunmuştur.

yüzyılda bu tür, daha 19. yüzyılda bile böyle birçok eserin varlık nedeni olacak şekilde, Osmanlılarda nihai olarak kendi yolunda ilerlemeye başlar. Aynı zamanda çeviriler de kesintiye uğramaz ve bunun yanı sıra oldukça fazla sayıda “melez” eser doğar. Bunlar, klâsik örnekleri serbest şekilde çevirmek ve söz konusu döneme ışık tutan notlarla ikmal etmek suretiyle kendi söylemek istedikleri şeylerin hizmetine sunarlar.

Büyük seleflerin takip edilmesi belirli bir dereceye kadar Tursun Bey’de de geçerlidir. Onun 1488 ve 1495 arasındaki bir tarihte hazırlanan *Târîh-i Ebû'l-Feth* adlı çalışması için yazdığı giriş, bu türün en önemli parçalarından biridir.¹¹ Yakın doğuya ait siyasi ve felsefi geleneklerin çeşitli unsurlarını bir potada eriten Tursun Bey’in düşünceleri, hakimiyet ve tâbiyet, iktidar ve sorumluluk meselelerini derinlemesine inceler. Herşeyden önce, hakimiyetin (bugünkü ifadesiyle tecrit edilmiş devlet iktidarı, idaresi) gerekliliğinin sadece ilahî buyruğa bağlanamayacağını, insanî tabiatın da doğal bir sonucu olduğunu aydınlatmaya çaba gösterir. Sosyal eğilimli olan insan, nitelik tabiatında bulunan farklılıklar yüzünden, kurallar (*tedbîr*) başkalarının haklarına saygı duymaya kendisini mecbur ettiği takdirde bir topluluk içinde yaşamaya muktedir olur. Kuralların uygulanması, yani hükümet (devlet) derecesi ise farklıdır ve ilahî kanunun kaidelerine ne kadar iyi cevap verebiliyorsa o kadar yüksek seviyededir. Şu halde hem anlayış, hem din, hakimiyete saygı duyulmasını talep eder ve bu, Allah’ın hükümdarı (burada şüphesiz Osmanlı sultanlarını düşünüyor) “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi” ünvanı ile şereflendirmesi şeklinde ifadesini bulur, bu sayede ona olan itaati herkes için şahsî bir vazife (*farz-ı ‘ayn*) haline sokmuştur.

Tursun Bey, iktidara olan sadakatın gerekliliğini açıkladıktan sonra sultanın yükümlülüklerini de unutmaz. Onda da, iktidarın iyi çalışması hükümdarın faziletleriyle çok sıkı bir münasebet içindedir ve sultan ancak bilgi-bilgelik, tevazucesaret, dürüstlük-cömertlik faziletlerine, ayrıca adalet faziletine ve esirgeme ve affetme sıfatına sahip olduğu takdirde iktidarın liyakatli sahibidir. Ancak Tursun Bey, ahlakî özelliklerin kuru kuruya sıralanmasından daha öteye gider ve seçilmiş olmaktan

---

(Bunun için karş. “Ahmedî elbeszélése mint a korai oszmán történelem forrása”, *Világtörténet*, 1983, 2. sz., 1-18.) Eserin el yazmalarının çokluğu (Kortantamer yaklaşık kırksekiz tanesini kaydediyor, *a. g. e.*, 21, 2. dn.) ve herşeyden önce bir hayli fazla Türk sultanının kütüphanesinde mevcut olması (*a. g. e.*, 28-29), aslında devlet yönetimi için önemli saydıklarına işaret eder.

¹¹ Tursun Bey seçkin bir Türk aristokrat aileden gelmektedir ve birçok aile ferdine benzer şekilde kendisi de hayatını devlet hizmetinde geçirmişti. Şahsiyeti, düşünceleri ile Tursun Bey’in eserinde derin izler bırakan vezir-i âzâm Mahmud Paşa ile uzun süre sıkı bir ilişki içinde olmuştur. Tursun Bey ve eseri için bak. H. İnalçık, “Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror’s”, *WZKM*, 69 (1977), 55-71. ve H. İnalçık-Rh. Murphey, *The History of Mehmed Conqueror by Tursun Beg*, Minneapolis-Chicago, 1978, 11-24. Eserin faksimile neşri için giriş. Tarih için bak. yine Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth*, yay. Mertol Tulum, İstanbul, 1977. XX-XXIV. Tursun Bey’in eserini bu iki neşriyata dayanarak inceliyorum (*The History of Mehmed Conqueror*. 2b-24b ve *Târîh-i Ebû'l-Feth*, 3-30).

dolayı Allah'a karşı olan şükranın, hükümdardan nasıl bir pratik tutum talep ettiğini de tam olarak yorumlar. Tursun Bey'in buraya ilişkin tartışmalarına, denge yaratmaya yönelik çabalar nüfuz eder ve şunu vurgular: şayet herşeyde ılımlılık geçerli olursa, bu devlet için faydalıdır. Vergi verenlere aşırı şekilde külfet getirilmemesi için uyarır ve İslâmiyetteki hükümdar aynalarının mentalitesi doğrultusunda orduya karşı cömert olmayı tavsiye eder. Hükümdarın en güzel özelliğinin 'ulemâya yakın olmakta bulunacağını düşünmekle, kezâ klâsik seleflerin izinden gitmektedir. O da, açıkça bununla iktidarın tesiri için bazı sınırlı imkânlar yaratmayı arzu etmektedir.

Tursun Bey'in fikirleri gerçi oldukça prensip düzeyinde dönüp dolaşmaktadır, ancak devrin güncel problemlerine sıkı sıkıya bağlı bulunduğu da açıktır. Bayezid-Cem çekişmesinin bıraktığı izler, iç savaşın yeniden parlamasından duyduğu korku onun fikirlerinin ilk kısmını kuvvetle etkilemiştir. Bu ilk bölümde hakimiyet ve itaatın kati tabiatının vurgulanmasıyla, hükümdar II. Bayezid'in durumunun sağlamaştırılması için elinden gelen herşeyi yapmıştır. Öğütlerinin ikinci bölümü, geçen devrin, yani Sultan II. Mehmed'in hükümdarlığının en asli siyasi iç meselelerini ele alır¹² ve genel bir şekilde bunların bertaraf edilmesinin, bunlardan kaçınılmasının yollarını tarif eder. Şu halde bu mütalaa çabası, daha sonraki hükümdar aynalarının en önemli özelliklerinden biri olan gerçeklerin ciddiyetle hesaba katılması özelliği ile birlikte Tursun Bey'de tezahür eder.

Aynı şey, Osmanlı İmparatorluğu'nun "altın çağı"nda yaşayan ve yazan, Sultan Süleyman'ın eski vezir-i âzâmı olan Lütü Paşa hakkında da söylenebilir. *Âsaf-nâme* adlı eseri ise imparatorluğun gerilemesinin ilk belirtilerinden de söz eder. Vezir-i âzâmlığın *âdâbının* ve *mühimmâtının*, yani bu makam için gerekli özelliklerin, bilgilerin, tecrübelerin, ahlâkın yazıya dökülmesi ve derlenmesi niyetiyle yazılan kitap, aynı zamanda hükümdar ve genel olarak devlet idaresinin görevleri hakkında da tutulması gereken bir çok öğüt içermektedir. Bu biçimiyle nasıl vezirlerin aynası olarak değerlendiriliyorsa, aynı şekilde hükümdar aynası da sayılabilir. Lütü'nin, geleneksel hükümdar aynalarının kaçınılmaz bir bölümünü, yani vezirlerle meşgul olan bölümünü bağımsız bir formda yazmış olduğunu söyleyebiliriz.¹³

Aslında Lütü Paşa'nın yazısının geniş bir bölümü, ona göre lâyıkıyla ele alınmayan devrin problemlerinin envanterinden başka bir şey değildir. Temas edilen sayısız mesele arasında, rüşvetin yayılmasına karşı çıkması daha sonraki önemi yüzünden zikredilmeye değerdir, kezâ imparatorluğun malî durumu ve orduyla meşgul olan fikirleri, dikkati asli problemlere çevirir. Lütü Paşa devlet gelirlerinin, *kulların*

¹² H. İnalçık, "Tursun Beg, Historian", 66., ve İnalçık-Murphey, *a. g. e.*, 17-18 ve 22-23.

¹³ Eseri -almanca çeviri eşliğinde- yayımlayan R. Tschudi, *Das Asafnâme des Luffi Pascha*, Leipzig, 1910. -Eser hakkında ancak, 1541-1563 arasındaki bir tarihte yazılmış olabileceğini biliyoruz: karşı. Kl. Röhnborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin-New York, 1973, 7. *Âsaf-nâme*'nin ana düşüncelerine kısa bir bakış için bak. B. Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Declines", *Islamic Studies (Islamabad)*, I (1962), 71-74.

nispetsiz şekilde artan mevcudu nedeniyle giderlerin altında kaldığını endişe duyarak görür: “Asker az gerek ve uz gerek... 15 bin ulûfeli asker [çok] fazladır... sene-besene 15 bin adama para bulmak yığıtlıktır.”¹⁴ der ve bu sebeple şunu önerir: “Geliri ve gideri her yıl incelemek gerekir, adımları buna göre atmak gerekir.”¹⁵

Reayadan pek çok kimsenin askerî sınıfa girmeye çalışması da Lütfî Paşa’yı ciddî olarak endişelendirir. Reayayı, onun yaptığı iyi işlerin gelire ulaştırabileceği imkânını görerek, onunla birlikte akrabalarının da yükselmesini engellemek gerektiğini vurgular.

Lütfî, hükümdarın tutumuna ilişkin nasihatleri arasında, hükümdarı, saray nedimleri arasında fazla zaman geçirmemesi, onların da devlet işlerine müdahale etmemesi için uyararak daha sonraları oldukça önemli hale gelen bir noktanın altını çizer. Nitekim bunların halledilmesi, Lütfî’nin dolaylı olarak, fakat net bir şekilde sunduğu gibi, vezir-i âzâm ve sultana aittir. Lütfî, tıpkı vezir-i âzâmın şikayetleri divanda şahsen dinlemesi gerektiği gibi, perdenin arkasında gizlenerek değil, kendisini sık sık şahsen kabul etmesi için sultanı teşvik etmesi gerektiğini, hükümdarın devlet idaresinden başlayan geri plâna çekilişi yüzünden yazmış olmalıydı. Yine vezir-i âzâmın tesiri endişesi, onun tarafından hükümdara arz edilen kararları bir daha değiştirmemeleri şeklindeki öğütünde yansımaktadır. Lütfî’ye göre, paraya aşırı şekilde meyletmemesi ve bu yüzden yanlış işler yapmaması için vezir-i âzâm hükümdara göz kulak olur. Özellikle mülkiyet hukukunun delinmesinden kaçınır: varisin ortaya çıkmasını beklemeden, sahipsiz kalan terekelere doğrudan doğruya hazine namına el koyarlarsa, bu devletin kötüye gidişinin bir belirtisidir.

Gerçi vezir-i âzâmlık imparatorlukta en yüksek makamdır, ancak Lütfî Paşa’ya göre herşey için nihaî sorumluluğu sultanın yüklediği şüphe götürmezdir. Bunun için vezir-i âzâmın görevlerinden biri, daha sonraki hükümdar aynalarında da tekrarlanan -başka kompozisyonlarda da olsa- şu cümleyi ona sık sık tekrarlamasıdır: “Padişahım, yükü senin omuzundan aldım, doğruyu söyledim; kıyamet günü artık cevabı sen ver!”¹⁶

Lütfî Paşa’nın endişelerinin ne kadar yerinde olduğu, kendisinden 20-30 yıl sonra yazan Mustafâ ‘Âlî’nin *Nushatü’s-selâtin* adlı eserinin tespitlerini dikkate aldığımızda hakkıyla ortaya çıkar. Bu abidevî tablo, Lütfî’nin sadece belirtileri hakkında bilgi verebildiği, çağın toplumsal hayatının her sahasında büyüyen rahatsızlıkları tespit eder. Bundan çıkan genel görünüm, artık kesin olarak zaafiyet içinde olan bir toplumun resmidir.¹⁷

¹⁴ Tschudi, a. g. e., 36.

¹⁵ Aynı yer, 39-40.

¹⁶ Aynı yer, 22.

¹⁷ ‘Âlî, asıl adıyla Mustafâ b. Ahmed, Osmanlı edebiyatının ve tarih yazıcılığının seçkin tiplerinden biridir. Sosyal hiyerarşide, arzuladığı seviyeye asla ulaşamamış olması onun bakış

‘Âli her ne kadar tüm Osmanlı gerçeğinin gösterilmesi için programını ilan eder ve bunu sonuçta gerçekleştirirse de, herşeyden önce sultana bir ayna tutmayı arzu ettiği konusunda hiç bir şüphe bırakmamaktadır. Eserin kompozisyonu da bu niyete yöneliktir; ‘Âli, sultanın ve idarenin en üst makamının incelenmesiyle analizine başlar ve bütün dertlerin kaynağını onlarda keşfetmeyi umduktan sonra (bütün dertler vezirlerin kötülüğünden ve ...padişahın bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır”¹⁸), ilerleyen bölümlerde toplumun gözle görülür ahlâksızlıklarının tasviri, adeta kötü yönetimin o toplumdaki sonuçlarının nasıl belirdiğini izah eder.

‘Âli’nin eseri konu ve düşünce açısından o kadar zengindir ki, burada kısmî bir özeti bile çok zordur. Bu nedenle genel bir değerlendirmenin yanısıra ayna yazarları arasında kendisine farklı bir yer sağlayan iki hususiyetini sadece öne çıkaracağım. Birisi hızla yayılan suistimallerin, uygunsuz diye nitelenen unsurların artmasını engellemek için, memuriyetlerin mevrûs hale getirilmesini ve miras olarak devralınabilmesini önermesidir. Tamamen orijinal diğer özelliği ise, klâsik Osmanlı düzeninin payandası olan *kul-devşirme* sistemine açıkça, doğrudan doğruya hücum etmesidir. Çocuk vergisi hakkında şunu ifade eder:”... İlahî kanuna aykırıdır... Daha önceleri İslâm milletinin çoğalmasında amacıyla mecburiyetten buna başvurulduğu aşikârdır.”¹⁹

‘Âli’nin teşhisleri ve önerileri sonuna kadar incelendiğinde, bu ciddi eleştirmenin idealinin, bir tür aristokrat eğilimli despotik monarşi olduğu gün ışığına çıkar. Esas düşüncesi, mevcut haliyle toplumun yönetilmesi için elverişli olmadığını iyiden iyiye gördüğünden dolayı, sultanın iktidarının güçlendirilmesi, içinde yapılacak bir reform sayesinde devlete karşı ve yönetici mekanizmaya karşı güvenin eski haline getirilmesidir. Bu doğrultuda birkaç yapısal değişiklik telebinden de çekinmez, *kul* sisteminin kontrol altına alınması ve memuriyetlerin mevrûs hale getirilmesi ve miras olarak devralınabilmesi bu türdendir. Kul sistemiyle ilişkili olarak statüye göre ayırım yapılmasını şiddetle kınarken, kendisi de başka bir tarzda benzer birşey ister. Eğer önerileri gerçekleşirse, çok daha katı, belirgin tabaka veya sınıf farklılıkları meydana gelecektir, zira kanaatine göre kültürlü yöneticiler ve halkın birbirinden ayrılması, *kul* sisteminin içinden mevcut dönemde fiilen ortaya çıktığı gibi, daha uç noktaya ulaşacaktır. Bu, gerçi “*ecnebî*” bazındaki memuriyetlerden men edilmeyi kınaması, ancak bu tahdidin aslında alttan alta delinmesini keskin bir dille yargılaması şeklindeki kendine has ikileminde ortaya çıkar. Bu açıdan öyle görünüyor ki, mevcut uygulamadan daha muhafazakârdır; sürecin ekonomik ve ahlâkî etkilerini, bunun

---

açısını kuvvetle etkilemiştir ve bu durum, olgunlaşamama hissi ile birleşerek ‘Âli’yi sert bir insan, ateşli bir eleştirmen haline sokmuştur. *Nushat*’ı 1581’de yazmış ve küçük eklemelerden sonra 1585’de sona erdirmiştir. İngilizce çevirisiyle birlikte yayımlayan: A. Tietze, *Mustafa ‘Âli’s Counsel for Sultans of 1581*, C. I-II, Wien, 1979, 1982.

¹⁸ Aynı yer, C. I., 37/119-120.

¹⁹ Aynı yer, C. II., 30/148.

somut biçimde gerçekleşmesinin yaratacağı yıkıcı sonuçlarını kesin olarak farketmiş olması başka bir meseledir. Görünüşteki değişkenliğin arkasında rüşvet, iltimas ve bencilliğin safhalarının hüküm sürdüğünü iyi görmüştür. Bugünkü tabirle şöyle de diyebiliriz: başlayan adem-i merkezîyetçi süreç için (öte yandan mevcut fikrî-siyasî kültürün temsilcisi olarak daha başlangıçta bunun karşısındadır), somut şekliyle daha kapsamlı çıkarların değil, devlet otoritesini tekelleştiren şahsî çabaların hizmetinde bulunduğunu farketmiştir. Önerilerinin niçin daha katı, ancak temelinde eğitim, bilgi ve idrak üzerine inşa edilen bir yapının oluşturulmasına yönelik olduğu bu açıdan daha iyi anlaşılmaktadır.

1596'da, III. Mehmed'in Eğri seferi sırasında Hasan Kâfi el-Akhisarî, *Usûli'l-hikem fî nizâmü'l-'âlem* adlı eserini, "dünya düzeninin kaidelerinin yenileştirilmesinde rehber olması" niyetiyle devlet yöneticilerine sunmuştu.²⁰

Akhisarî'yi, ne zamandan beri ve hangi faktörlerin imparatorluğu gözle görülür zayıflamaya götürdüğünü gün ışığına çıkarmaya, 15 yıl savaşlarının o zamana kadarki hoş olmayan tecrübeleri teşvik etmiştir. "Dünya düzeninin" karışıklıklarını 1572 yılından itibaren aramayı düşünür ve buna dört sebebin neden olduğunu görür. Ona göre birincisi, adaleti savsaklamışlar ve devlet idaresini kayıtsızca sürdürmüşler ve bu yüzden "meseleler liyakatsiz ve beceriksiz kişilere bırakılmıştır"²¹ İkincisi, devlet idarecileri kendini beğenmişlikleriyle müşaverenin sunduğu avantajlardan vazgeçmişler ve ulemanın görüşünü dikkate almamışlardır. Üçüncüsü, ordu idaresinde, disiplininde de ihmal görülmektedir, bunun için askerler silah kullanmayı bilmemektedir. Dördüncüsü, zikredilen sıkıntıların arkasındaki gerçek nedenlerdir: rüşvet yeme, para arzusu ve kadınların hakimiyeti. Genel şekliyle, fakat daima somut ahlâksızlıklara ışık tutarak, iyi bir idarenin temel (*asl*) unsurlarını, daha doğrusu bunların ihlal edilmesiyle patlak veren sonuçları anlatmaya, Akhisarî'yi onun bu teşhisi teşvik eder.

Dört ana unsurdan ikisinin, ordunun idaresi ve teçhizatına dair gözlemler ve öneriler müştereğinden (diğer ikisi: adalet ve müşavere prensibine uyulması) başka bir şey olmaması söz konusu dönemdeki askerî problemlerin ezici ağırlığına işaret etmektedir. Akhisarî, Osmanlı orudusunun başına gelen bozgunların temel nedeninin ateşli silahların kullanılmasında görülen geri kalmışlık olduğuna dikkat çeker: "... şu

²⁰ Akhisarî ilahiyat ilmini iyi tanıyordu ve İstanbul'daki yirmi yıllık memuriyetinden önce ve sonra bilgisini Bosna kadısı vekili ve kadı olarak artırmıştı. Hayatı hak. bak. I. Karácson, *Az egri török emlékirat a kormányzás módjáról*, Bp. 1909, 6-7, eserin macarca çevirisine giriş ve M. A. Mehmed, "La crise ottoman dans la vision de Hasan Kiafi Akhisari (1544-1616)", *Revue des Études Sud-Est Européenne*, XIII (1975), s. 3., 386-387. Eserin adıyla ilişkili olarak M. A. Mehmed'in ikna edici olan kanaatini kabul ettik (a. g. m., 3, 8.), öte yandan ise bu çalışmanın hem genel değerlendirmesi, hem de bazı tespitleri kuvvetle tartışma götürür.- Atıf: Karácson, a. g. e., 10.

²¹ Aynı yer.

günlerde düşman, bizim askerlerimizin kullanmakta geç kaldığı bazı gereçlerin, yeni çeşit tüfek ve topların kullanılmasıyla üstün gelmiştir...”²² En azından ordunun iç disiplininin ve ahlakî durumunun gevşemesini, askerlerin cebir kullanmasını ve ayaklanmasını ayrıca “kahvehane türü yeni meseleleri” ciddi olarak yargılar.²³ Nitekim Akhisarî, İslâm ordusuna zaferleri Allah’ın yardımının sağladığı, ilahî yardımın temininin ise dinî normların geçerli kılınmasını talep ettiği kanaatindedir. Bu tür bir tutum ise Allah’ı kavminden uzaklaştırır, Akhisarî şu tespiti yapar: “Allah bu yüzden düşmanı üzerimizde güçlü kıldı.”²⁴ Yani Akhisarî’de Osmanlı tarihinde hiç alışılmamış olan bir düşünce ortaya çıkmaktadır, bunu şöyle özetlemek mümkündür: Allah, günah işlediğimiz için bizi mağlubiyetlerle cezalandırmaktadır.

Şu halde Akhisarî iç yenilenmeyi imparatorluk açısından kaçınılmaz olarak addeder ve bozgunların etkisi altında, güçler arasındaki münasebetlerin değişmesinin siyasetin gözden geçirilmesini gerektirdiğini de görür. Böylelikle, Akhisarî’nin bir dizi islâmî salâhiyetle, barışçı münasebetin ve antlaşmalara uyulmasının tüm siyasetin en iyi alternatifi olduğunu ispata çalışması, sadece İslâm’daki hükümdar aynalarının reaksiyonu olarak değil, gerçekçi bir siyasî ve askerî muhasebe olarak görülebilir.

Demekki Akhisarî savaşın nispeten bu erken devresinde durumu kötümser olarak değerlendirmiştir ve haklı olarak bunu yaptığını daha sonraki gelişmeler doğrulamıştır. 1608’de neticelerin tam olarak tanınmasıyla, *Hâbnâme* adlı eserinde Veysî Efendi’nin “dünya düzeninin” alt üst olmasını ardı arkası gelmeyen savaşlara bağlaması bunlardan sonra anlaşılır olmaktadır. Kitap, Yakın Doğuda da çok yaygın olan rüya tabiri eserleri arasında yer almaz, ancak Veysî’nin dile getirmek istediği düşüncelerine bir çerçeve teşkil etmektedir. Bu düşünceleri, Büyük İskender ve Sultan I. Ahmed arasında hayal edilen bir konuşma şeklinde sunar.²⁵

Bu rüyada Sultan Ahmed Osmanlının gözle görülür problemlerinin tercümanıdır, Büyük İskender ise yüksek devlet bilgeliğini ve insanlık tarihinin felsefî tecrübelerini canlandırır. Yazarın, sanki gerçeğin ötesinde de sorunlara açıklama bulmaya çalıştığı izlenimi uyandırması, formal bir çözümdür. Ancak, krizin sebeplerinin değişmesinin ötesinde özellikle, bu durum karşısında göstereceği sabır ve tutum için hükümdara bir moral ve teselli vermek gayretindedir. Bu doğrultuda tarihe

²² Aynı yer, 20.

²³ Aynı yer, 22.

²⁴ Aynı yer, 23.

²⁵ Tam adı Üveys bin Mehmed olan Veysî, verimli bir şair ve nesir yazarı idi ve faal bir kadı olarak Osmanlı devlet idaresinde hüküm süren sıkıntılı durumu şahsen tecrübe edebilmişti (örneğin, Üsküp’e -bugünkü Skopje- 24 yıl içinde yedi kere atanmıştı). Biyografik verileri ve *Hâbnâme*’nin edebiyat tarihi ve üslup incelemesi için bak. F. A. Salimcanova’nın, *Hâbnâme*’nin yayımı ve rusça çevirisine yazdığı giriş: Veysî, *Chabname (Kniga snovedeniya)*, Kritičeskiy tekst, perevod s turetskogo, vvedeniya i primečaniya F. A. Salimcanovoy, Moskova, 1977.-türkçe metin: 105-181.

döner ve hükümdar aynalarının alışlagelmiş idealleştirmesiyle taban tabana zıt şekilde, insanın geçmişinin hep ıstırap ve çirkinliğin hüküm sürmesinden başka bir şey olmadığını gösterir. Son bölümü, Osmanlı toplumundaki krizin büyük olmakla beraber, tarihî açıdan yegâne olmadığı ve gereken önemle üstesinden gelinebileceği düşüncesini güçlendirir.

Veysî'ye göre, Osmanlı Devleti'ni krize sürükleyen şey, kırk yıldır aralıksız süren savaşların sonucunda reayanın ağır vergiler ve ordunun eziyeti yüzünden iflas etmesine bağlanabilir. Savaşlar hanedanın ana dayanağı olan *kul* ordusunun büyük bir kısmını telef etmiştir ve yerlerini ikame edenlerin asilerden daha farklı olmadığı görülmüştür. Merkezî iktidar bu yüzden kabiliyetsiz hale gelmiştir. "Eğer kul, benim kulum -Veysî sultanı böyle konuşturur- bana itaat etmez ise... adalet ve hakkaniyet kılıcıyla reayayı korumaya ve ülkeyi yönetmeye nasıl muktedir olabilirim?"²⁶ Veysî bu savunmayı takdir eder ve İslâm ruhuyla izah edilen tarihin bir dersi olarak şunu çıkarmakla da, hükümdarı her türlü sorumluluktan muaf tutar: " Bu sayfalarda yazılan dert ve talihsizlik her çağda reayanın kötü niyeti yüzünden kaçınılmaz hale gelmiştir; bu meselede padişahların hiç bir payı yoktur."²⁷ Veysî çözüm olarak, sultanın ve devlet adamlarının memuriyetlerin ihsan edilmesinde, özellikle kadılarınki söz konusu olduğunda dikkatli davranmalarını ve adayların uygunluğunu iyiden iyiye incelemelerini tavsiye eder. Veysî'ye göre, Osmanlı hanedanı şanını öncelikle, *şerî'at*'a diğer tüm hanedanlardan daha fazla itibar etmiş olmasına borçludur, Osmanlı Devletinin varlığı ve geleceği ilahî kanunla olan münasebetten geçmektedir: "Osmanlının saadetli eşiğinin temeli *şer'* üzerine yerleşmiştir, kıyamet gününe kadar ona bir eksiklik ve kusur gelmeyecektir."²⁸

Merkezî iktidarın gücünün azalmasının kul ordusunda meydana gelen değişikliklerle ilişkili olduğunu, Veysî'nin dışında bazı saray çevreleri de iyi görmüşler ve bu, devletin aslı kurumlarını -herşeyden önce kul ordusu ve timar sistemini- kemiren iç problemlerle yüz yüze gelmeleri için onları teşvik etmiştir. Eski normların ve formların çöküşü görülür görülmez, bu müesseselerin özünü aramak ve tespit etmek; işleyişlerini düzenleyen temel prensiplerin neler olduğunun; bunlara göre hangi olumsuz değişimlerin tespit edilebilir olduğunun ve bunlara son verilmesi amacıyla ne yapmak gerektiğinin belirlenmesi talebi giderek güçlenmiştir. 1606'da meçhul bir yazarın, kul sisteminin en önemli parçasının kurallarını, kanunlarını veya ananelerini sistematize etmeye çalıştığı *Kavânin-i Yeniçeriyân* adlı eser bu düşüncelerle doğmuş

²⁶ Aynı yer, 113.

²⁷ Aynı yer, 177. Bu beyanın biraz tersini söyler, ancak nazarı de olsa, Veysî'nin hükümdarı sosyal "teşkilâtın" merkezi olarak tasvir eden ve teşkilâtın iyi çalışmasını ona bağlayan analizi, sultanın sorumluluğunu hedef almaktadır. (karş. aynı yer, 110).

²⁸ Aynı yer, 179.

olmalıydı.²⁹ Aynı zamanda yine de adının çağrıştırdığı gibi basit bir kanun kitabı değil, yeniçerilerin iç münasebetlerinin her alanına şamil olan aynasıdır, bu aynada yeniliklere (*bid'at*), yani eski teşkilât normlarından sapmalara ve bunların ortadan kaldırılmalarını hedefleyen önerilere kanunlarla eşit derecede, hatta sık sık daha fazla vurgu yapılır. Kendisi de bir yeniçeri olan yazar, yeniçerilerin imparatorluk içindeki önemlerini kesin olarak görmektedir. Şunları yazar: “Adı geçen teşkilât Osmanlı hanedanının kolu ve kanadı olmuştur. Bu sebeple, gerektiğinde din ve imparatorluğun çıkarı doğrultusunda [yeniçerilerin]... canlarını-kanlarını feda etmeleri için, bu teşkilâtın ayakta tutulmasında ve kanunlarının icra edilmesinde Osmanlı hanedanı hükümdarları [şahsen] çaba sarfetmişlerdir.”³⁰ Bu müessesedeki krizin, önemli konumundan dolayı diğerlerine de sirayet edeceği de kendisi için açıktır, şu halde durumun düzeltilmesi işine buradan başlamak gerekir: “Yeniçerilerin ve [saray] sipahilerinin düzeninin eski haline sokulması, diğerlerinin düzene sokulmasının da en belli başlı sebebidir. En önemlileri bunlardır. Diğerleri buna bağlıdır.”³¹ Yazar bu düşünce doğrultusunda, yeniçerilerin gücünü ve otoritesini alttan alta yıkacak olan yeniliklerin karşısında tavır alır. Bu yenilikler arasında en önemlileri şunlardır: Yeniçeri saflarına, buraya ait olmayan bir yığın unsur (“Türkler-mürkler”- böyle! vb.) girmektedir; buna, yeniçeri ikmalinin işleyen ve kanunî olan iki usulünü, yani çocuk vergisi ve yeniçeri çocukların istihdamını tamamen ortadan kaldırmaları ve yönetici ve kâtiplerin teşkilâtı para için kendi adamlarıyla doldurmaları neden olmaktadır: “yabancıların” etkisiyle teşkilâtın iyi düzenlenmiş olan hiyerarşisi bozulmaktadır; mevcudun önemli ölçüde artmasına rağmen gittikçe daha az hizmet görmekteler, yeniçeriler, iç düzenin dayanağı iken giderek daha ziyade iç düzenin tahripçisi olmaktadır, rüşvet, makamların parayla satın alınması yayılmaktadır; yeniçerilerin iç durumundaki karışıklık, onun harp değerinin ve gücünün azalmasında da görülmektedir. Yazar, bu sonuncuyla ilgili olarak tatbikatın savsaklanmasına ve bunun sonucu olarak, ne eski ne de modern ateşli silahları kullanmayı gerektirdiği gibi bilmediklerine büyük bir yer verir. Silahların vasfı da sayısız ıslahı gerektirmektedir ve yazar doğrudan doğruya şunu söyler: “Ve yeniçeri için herhalükârda tüfek almak gerekir. Çünkü hazinedeki tüfeklerden çok fazla yiğitlik beklenemez.”³² Bu önemli

²⁹ Kavânin-i yeniçeriyân- İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın kendi kütüphanesinden ve İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1319. (bundan sonra: U, ayrıca Rı). Bu el yazmasının kullanılması için Gyula Káldy-Nagy'a teşekkür borçluyum.

³⁰ U 35b, Rı 42a. Elimizde bulunan el yazmalarından Uzunçarşılı yazmasının bir başka yerinde yeniçerilerin fonksiyonunu daha geniş çerçevelere oturtması ve dinî misyonunu şu şekilde vurgulaması ilginçtir: “Sizin teşkilâtınız -der bir görevli yeniçerilerin ağalarına- Hacı Bektaş-ı Veli'nin teşkilâtıdır. Hem İslâm dininin, [hem] Osmanlı hanedanının kolu ve kanadıdır. Osmanlı hanedanı her yerde sizinle gurur duyuyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun şanı ve şöhreti sizin sayenizdedir.” (karş. U 127b).

³¹ U 66b.

³² U 39a, Rı 46b.

meselede teşkilâtın yöneticilerinde tecrübe ettiği vurdumduymazlığı ve sorumsuzluğu yine bundan daha büyük bir problem olarak hissetmektedir. “Uzun süredir ne tapa ne de barut veriyorlar ve tatbikat da yapmıyorlar -der özet olarak-. Şayet barut ve tapa verirlerse de az vermekteler, tapayı mum fitiline çeviriyor ve subaylarımızın evlerinde yakıyorlar. Bununla bu işi nasıl halletsinler... ve işgal ve fetihler nasıl olsun?”³³

Kul, yani ulûfeli asker problemi, Sultan II. Osman’ın hükümdarlığı zamanında (1618-1622) yazılan ve *Kitâb-ı müstetâb* adını taşıyan hükümdar aynasında da hâkimdir. Muhtemelen sultanın maiyetinde yaşayan ve kimliğini gizleyen yazarın tespitine göre, şu olayı görmüş olması bu eseri yazmaya teşvik etmiştir: “Osmanlı saltanatının kanunlarını ihlal etmekte... hazine açık, yöneticiler arasında düşmanlık, kadıların rüşvet almaları, düşman karşısında fırsatın [kaçırılması], [hükümdara] yakın bulunan kişilerin ihaneti, ulema arasındaki açgözlülük ve ahmaklık, reayanın verimsiz çalışması ve korku, kısacası her yerde yolsuzluk ve her türlü uygunsuzluk görülmektedir.”³⁴

Problemlerin kökünün ilk sırada vezir-i âzâm ve saraydaki ulûfeli asker olan *kapu kulu* gibi anahtar pozisyonundaki birkaç kişinin rolünün ve başka güçlerle olan münasebetinin değişiminde gizli bulunduğu kanaati, *Kitâb-ı müstetâb*’ın yazarının analizlerini önemli ölçüde belirlemektedir. Bu şekilde kitap en fazla, devletin iç düzeni dikkate alındığında esaslı şekilde değişen kapu kulu esaretine ne şekilde düştüğü ve “Yeniçerilerin Kanunları”nda da işaret edilen süreci tasvir eder. Problemlerin anlaşılmasında tekrar edegeldiği iddia, devlet idarecilerinin Sultan III. Murad’ın hükümdarlığından (1574) itibaren sistemli şekilde “İmparatorluğun temellerini alttan alta kazmakta” olduklarıdır. En büyük veballerinden biri, yolsuzluklarla, herşeyden

³³ U 125a, Rt 148b-149a. -Neredeyse aynı dönemde, yeniçeri kanun kitabının yazıldığı sırada pay-ı tahttan bir başka memur, merkez defterhanesi emini ‘Ayn-i ‘Âli 1607 civarında, sistemin diğer bir p., andası olarak gördüğü timarlı ordunun “düzenini” ve durumunu *Risâle-i kavânin-i âl-i ‘Osmân der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divân* adlı eserinde yazmayı denemiştir. (Bilinen batı dillerindeki çevirileri dışında, transkripsiyon şeklinde türkçe yayımlayan: H. Tuncer, [*Kanun-name-i âl-i Osman*] *Osmanlı Devleti Arazi Kanunları*, Ankara, 1962, 90-112, 123. skk. ‘Ayn-i ‘Âli 1609 civarında vezir-i âzâm Murad’ın görevlendirmesiyle bir başka eserinde -Tuncer, a. g. e., 112-113. Kul ordusunun yapılanmasını, mevcudunu, onlar tarafından alınan ücreti de hesap etmeyi denemiştir.) ‘Ayn-i ‘Âli timarlı ordunun sıkıntılarını genel olarak iki faktöre bağlar: biri sosyal unsurların etkisi yoluyla timarlı saflarının dağılması, diğeri aslında ilkinin sebebi olan kayıt ve teftişin, yoklamanın savsaklanmasıdır. ‘Âli, bu rahatsız edici durumların düzenlenmesi işine yardımcı olması için timar sistemi hakkındaki 16. yüzyılın en önemli düzenlemelerini de biraraya getirmiş ve eserine eklemiştir ve bununla önemli bir kanun külliyatı işine girişmiştir. Bu faaliyetini daha sonra bir çok istikamette de devam ettirmişler ve timar sistemi hakkında hazırlanan risalelerde ‘Ayn-i ‘Âli’nin etkisi açıkça görülmektedir [ör. bak. 1653 veya 54’den kalma ‘Ali Çavuş’un eseri, İlhan Şahin, “Timar Sistemi Hakkında Bir Risale”, *Tarih Dergisi*, 32 (1979), 905-935].

³⁴ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I. Kitâb-ı müstetâb*, Ankara, 1974, 33.

önce makamları para karşılığında satmalarıyla beraber, kapu kulunun yabancı unsurlarla *-ecnebi*lerle- doldurulmasına yardımcı olmalarıdır ve bu, bir yandan mevcudun, öte yandan ödenecek ulüfenin tedirgin edecek şekilde artmasına, bu yolla devletin altından kalkılamayacak bir malî külfete girmesine sebep olmaktadır. Kapı kulunun güçlenmesi ve tufeyli bir yapı haline gelmesi, timar sisteminin iflas etmesiyle de sıkı sıkıya bağlantılıdır. Nitekim imparatorluğu vücuda getiren timarlı ordunun gelirlerinin çoğunluğu vezirler ve yüksek rütbelilerin eline geçmiştir, seferler için ise adam göndermemekteler, böylece hükümdarlar kapu kulu mevcudunu arttırmaya mecbur olmuşlardır. Disiplinsizleşen kul ordusuyla ise giderek daha az başarı elde edilmiştir ve reaya, devasa ölçüdeki para ihtiyacının, yönetim ve ordunun baskısı altında çökmeye başlamıştır.

Ordu ve toplumun huzursuzlukları için vezir-i âzâmları sorumlu tutar. Uzun bir zamandır sultan ve saray mensuplarının, içlerine nüfuz etmelerinden dolayı, vezir-i âzâmlar korkularından ilkesiz uzlaşmalar yapmaktadırlar, politikalarının ana çizgisi ise “bu günü rahat geçirelim, yarının [başka] sahibi var” sözüyle özetlenebilir. Makamların alınıp satılması işini yerleştirmekle, yani *rüşveti* ve bu yolla alış-veriş dünyasını heryere yaymış olmakla imparatorluk için en önemli tehlikeye neden olmuşlardır. “Rüşvet ise imparatorluğun temellerini sürekli alttan alta kazıyor”³⁵ -der yazar ve bir başka atasözüyle incelemelerinin doğruluğunun altını çizer: “Balık baştan kokar” -ayrıca bundan sonra daha net şekilde şunu ifade eder: “Bütün alemin karışıklığı... padişahımızın kendine iyi vezir-i âzâmlar edinmemesinden [kaynaklanmaktadır].”³⁶ Buna uygun biçimde, sultanın uygun bir vezirin arkasından gitmesi ve konuyla ilgili olan insanlarla müşavereden sonra dünyanın düzene sokulması işine başlamasını çıkış yolu olarak görür.

Koçi Beğ'in 1631'de yazdığı meşhur, genel olarak bir hatırat olarak adlandırılan eserini de, hareket ve reformlara başlanmasının kesin g...ıklılığı diye karakterize etmek mümkündür. Bu eserde daha önce ele alınan meçhul yazarın sayısız düşüncesini tekrar görebiliriz. Aslında bağımsız önerilerden oluşan yazı, aynı zamanda “eski nizamın” rekonstrüksiyonu için yapılmış bir girişim -bu girişimi bu yüzden makul bir idealleştirme karakterize etmektedir-, ayrıca eski nizam doğrultusunda meydana gelecek olan yenilenmeye yardımcı öğütler koleksiyonu olarak değerlendirilebilir.³⁷

³⁵ Aynı yer, 31.

³⁶ Aynı yer, 30.

³⁷ Yayınlayan Kemal Aksüt, *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul, 1939, 18-75. Koçi Beğ'in, Sultan İbrahim'e sunduğu ikinci risalesi etrafında (1640) bugün bile birçok çözümsüz soru vardır. Karş. Çağatay Uluçay'ın makalesini: “Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Takdim Ettiği Risale ve Arzları”, in: *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul, 1950-1955, 177-199. Bu iki büyük eser yanında, birçok “reform” önerisinin müellifliği Koçi Beğ'e atfedilmektedir. Karş. Çağatay Uluçay, a. g. m. ve Rh. Murphey, “The Veliyuddin Telhis: Notes on The Sources And

Koçi Beğ'in düşünce silsilesi büyük çapta aşağıdaki şekilde özetlenebilir: her ne kadar bir çok açıdan ideal bir çağ olarak ortaya koyuyorsa da, yine de kendi çağında olgunlaşan sıkıntılarının köklerini Süleyman zamanında aramak eğilimindedir. Tarihi değişimler dizisini, sultanın işleri doğrudan halletmekten çekilmesi açmıştır ve haremın etkisinin artması vezir-i âzâmın siyasî pozisyonunu da sarsmıştır. 17. yüzyılın başına doğru vezir-i âzâmlar tamamen "içerdeki insanların" memurları olmuşlardır, onlarsa atamalara, dirliklerin tevcihine artan ölçüde müdahale etmeye başlamışlardır. Tüm bunlar "imparatorluğun temel taşı" olan tımarlı ordu için en ağır sonuçları doğurmuştur, nitekim boşalan dirlikleri sarayın havale etmeye başlaması suretiyle geleneksel olarak kapalı bulunan sipahi sınıfının saflarını ve maddî temellerini yıkmışlardır. Tımarların, daha doğrusu genel olarak dirliklerin çoğunluğu için bir yandan "büyükler" (*ekâbir*), saray memurları, haremın kadın üyeleri -bunlar maiyetindekileri, köleleri adına da birçok dirliğe sahiptirler-, öte yandan "yabancılar" (*ecnebi*), yani üretimi terketmekle ciddi malî problemlere neden olan ve aynı zamanda askerî olarak elverişsiz bulunan reaya ellerini atmışlardır. İmparatorluğu vücuda getiren sipahi ordusu bu şartlar altında tamamen *yok oldu*³⁸ ve idare, kul ordusunun nispetli şekilde artmasına müracaat etmeye mecbur olmuştur. Oysa bu, bizzat kul ordusunun da giderek daha fazla çözülmesi, saflarının yabancılarla dolması, disiplinsizleşmeye ve böylece iç huzursuzluğun kaynağı olmaya başlamasıyla sonuçlanmıştır. Kul ordusunu tımar ordusu dengelediğinden, onun çöküşüyle kul ordusu "iktidarını âleme yaymıştır"³⁹ ve ekonomik olarak da ülkeyi eline geçirmiştir. Askerî açıdan ise, sürekli alınan mağlubiyetlerde görüldüğü gibi, gittikçe değerini daha da yitirmiştir. Kullanım çoğalmasının ve güçlenmesinin tabii sonucu, reayanın vergi yükünün korkunç şekilde artması ve iflas etmesi olmuştur. Koçi Beğ şunu tevekkülle tespit etmek mecburiyetindedir: "Şu anda reayaya yapılan baskı... hiçbir hükümdarın ülkesinde asla yaşanmamıştır."⁴⁰

Koçi Beğ'e göre ulema sınıfında da durum daha parlak değildir. Liyakatsiz kişilerin girmesi, rüşvet, makamlar için yapılan mücadele gibi orduyu karakterize eden dertler, onlarda da tamamen aynı şekilde görülebilir ve bu ilmin çöküşüne neden olmaktadır, ayrıca 'ulemânın halkın gözünde tüm otoritesini kaybetmesiyle son bulur.

Koçi Beğ, bu olgulardan yola çıkarak ve imparatorluğu ciddi bir tehlike içinde görerek, kararlı adımlar atması için hükümdarı yüreklendirir. Önerilerinin merkezî unsuru tımarlı ordunun en azından kısmî biçimde eski haline getirilmesi ve ulûfeli asker mevcudunun önemli ölçüde azaltılmasıdır. Bunun icrasına ilişkin öğütleri genel olarak mevcut düzenin çerçeveleri arasında kalmaktadır, bir noktada ise onu hayli

---

Interrelations Between Koçi Bey And Contemporary Writers of Advice to Kings", *Bellefen*, XLIII/171 (1979), 547-571.

³⁸ Kemal Aksüt, *a. g. e.*, 31.

³⁹ Aynı yer, 32.

⁴⁰ Aynı yer, 48.

aşmaktadır. Rüşvetin, makamlar için yapılan mücadelenin ve haracın arkasında aydın ve askerî unsurların artmasının yattığını ve makamların sabit değilken, daha öncekilerin bile ilga edilemeyeceğini açıklamakla, problemlerin özünü kavrar. Bu yüzden ayrıca -bir pasajında görüldüğü üzere- başka ülkelerin tecrübelerine dayanarak yönetici makamların (beğlerbeği, sancakbeği) ömür boyu tahsis edilmesini önerir⁴¹ ve dirliğin babadan oğula, gerekli hallerde en uzak akrabaya kaldığı kapalı bir sipahi sınıfının meydana getirilmesiyle veya yeniden yaratılmasıyla aslında tımar mülklerinin daimî ve miras şekline sokulması şartını öne sürer.⁴² Koçi Beğ'e göre, bu şekilde meydana gelen sipahi sınıfı, kul ordusu karşısında uygun bir denge yaratacak ve "zeâmet ve tımar sahipleri, reayayı çocukları gibi koruyup gözeteceklerinden" dolayı üretim de canlanacaktır.⁴³ Koçi Beğ'in pratiğe döktüğü bir çok önerisi arasında bunların girmemiş olması hiç de tesadüf değildir.

Bu arada -diğerlerinin yanısıra tamamen Koçi Beğ'in etkisi üzerine- birkaç icraata rağmen imparatorluğun herşeyden önce malî sahadaki meseleleri o kadar kötüleşmişti ki, 1653 martından itibaren sultanın önyak olmasıyla imparatorluğun ileri gelen adamları ve merkezî dairelerin memurları bir çok müşaverede bulunmuşlar ve buralarda problemlere cevap aramayı ve yerine getirilmesi gereken öneriler üzerinde çalışmayı denemişlerdir. Birkaç toplantıda defterhane görevlisi olarak, Osmanlı kültürünün büyük "polihistor"u olan Kâtip Çelebi de bulunmuştur ve ortaya atılan problemlere ilişkin olarak görüşlerini *Destûrû'l-'amel li-islâhü'l-halel* adını verdiği kısa bir risalede toplamıştır.⁴⁴

Kâtip Çelebi, söylemek istediklerini keskin bir teorik temele oturtur. İslâm teorisyenlerinin izinde "devlet halinde teşkilâtlanan toplumu", insanî bedeninin dört unsuruna veya vücut lenfine benzer şekilde dört "sütundan", âlimlerden, ordudan, tüccarlardan ve reayadan oluşan organik bir bünye olarak düşünür. Devlet, ferdin gelişmesine benzer bir hayat sürer ve bu, büyüme, duraklama (düşüş) ve çöküş olarak üç safhaya ayrılabilir. Bunların müddeti bazı devletlerin yapısına, istikrarına bağlıdır, örneğin Osmanlı İmparatorluğu, düşüş devresini yavaş şekilde atlatmasını güçlü yapısına borçludur. Ancak imparatorluk içinde son safhanın işaretleri kesin biçimde ortaya çıkmaktadır, bu, "vücutunda" unsurların iyi çalışmasını temin eden dengesinin bozulmasından kaynaklanmaktadır.

En önemli belirtilerden biri, vücudun safrasının yerini tutan halkın açlıktan kıvrınmasıdır. Bunun sebebi, yine memuriyetlerin alınıp satılması ve rüşvet sonucunda

⁴¹ Aynı yer, 59.

⁴² Aynı yer, 68-70.

⁴³ Aynı yer, 70.

⁴⁴ Almanca tercümesini yayımlayan: W. F. A. Behrner, "Hâgî Chalfa's *Dustûrû'l-'amel*. Ein Beitrag zur osmanischen Finanzgeschichte", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 11 (1857), 111-132. Ayrıca karşı. Lewis, *Ottoman Observers...*, 78-81. Rosenthal, *Political Thought...*, 224-227.

çıkaran sınırsız vergilendirmedir. Halkın ezilmesi ise boş bir hazineye ve ordunun ahlaki soysuzlaşmasına götürür.

Vücutta cerahatın yerini tutan ordu, kezâ yaşlılık çağının geldiğine işarettir: cerahatın aşırı olması, yani ordunun gerçeğe uymayan şekilde yüksek olan mevcudu, yaşlılık çağının refakatçısıdır. Bunu azaltmak değil, en fazla belirli bir kontrol altında tutmak mümkündür.

Toplumsal yapının midesi olan hazine, kezâ çalışmasıyla bütün vücudun durumunu etkiler. Eğer köylünün ezilmesi yüzünden boşalırsa, bütün yapıya ıstırap verir. Kâtip Çelebi, orduya benzer şekilde burada da sayısal verilerle, giderlerin yaklaşık doksan yıldan beri sürekli artması ve gelirleri hep katlaması şeklindeki huzursuzluğu doğrular.

Kâtip Çelebi, bu sıralanan dertlerin tedavi edilmesini çok zor olarak değerlendiriyor. Her ne kadar birçok ihtimal ortaya atarsa da, sonuç olarak kesin biçimde şunu ifade eder: bu görevle ancak sert bir insan, bir diktatör (*sahib-i seyf*) mücadele etmeye muktedirdir.⁴⁵ Hazinesinin azalmasını halka sunulan vergi ertelemesiyle; ordu meselesini ulûfeli askerinin azaltılmasıyla; giderlerin kısıtlanmasını dairelerin savurganlığının sınırlandırılmasıyla ve oraya lâîk insanların istihdam edilmesiyle; vergi veren halkın durumunun iyileştirilmesini vergilerin indirilmesiyle; makamların satılmasına son verilmesiyle ve uygun insanların daha uzun süreyle memuriyette görevlendirilmesiyle çözmek mümkündür. Kâtip Çelebi yazısının sonunda adeta güven verircesine, imparatorlukta karışıklıkların başka zamanlarda da ortaya çıktığını, fakat “uygun bir şekilde ele almakla” hep üstesinden geldiğini hatırlatır, oysa, güveninin samimi olmadığını başka yazılarından biliyoruz ve aslında yakın vadede önerilerinin gerçekleştirilmesine sıra geleceğine inanmıyordu.⁴⁶

Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i âl-i 'Osmân adlı eserini 1670'li yıllarda yazan Hüseyin Hezârfen de daha aslı değişimler düşünmez ve önermez. Bu eserde orijinal düşüncelere hemen hiç rastlanmaması ve yazının büyük kısmının tarafımızdan da incelenen daha önceki hükümdar aynalarının sıklıkla kelimesi kelimesine tekrarından oluşması, geleneksel kültürel rezervlerin tükendiğini gösterir. Bütün bunlardan gelecek için güven verici ve ileriye gösteren birşey çıkartmaksızın eski zamanların, özellikle I. Selim devrinin eleştiriye tâbi tutulmadan idealleştirilmesi, tekrar karşımıza çıkmaktadır.⁴⁷

⁴⁵ Behrnauer, *a. g. e.*, 129-130.

⁴⁶ Aynı yer, 115.

⁴⁷ Eseri yayımlayan: R. Anhegger, “Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları”, *Türkiyat Mecmuası*, 10 (1951-1953), 365-393. Hezarfen hakkında: H. Wurm, *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Çâ'fer, genant Hezârfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jhs.*, Freiburg im Breisgau, 1971.

Osmanlı hükümdar aynalarının bu önemli birkaç tanesinin gözden geçirilmesinden sonra, şimdi bu eserlerin yazarlarının kendi faaliyetleriyle olan ilişkisinin ne olduğunu ve bu eserlerden meydana çıkan fikrî yapının birkaç payandasının nasıl görüldüğünü inceleyeceğiz.

Osmanlı hükümdar aynalarının fonksiyonundan söz ederken herşeyden önce onun idareye yardımcı rolünü önplâna çıkarmak gerekir. Bu, neredeyse her yazarda zamanla yenileşmeye yardımcı olma arzusunun tamamladığı, açıkça ifade edilmiş bir niyettir. Yazarların çoğunluğu şuna kesin şekilde inanmaktadır: öğütleri, hükümdar ve bu sayede toplumun yararına olacaktır. Örneğin Akhisarî, diğerleri için de geçerli olacak tarzda çabalarını şöyle özetler: “Dertleri gördüğümde... aydınlanmak için Allah’tan yardımını istedim. Allah bana, dünya nizamı meselesinde kısa bir kitap yazayım ve bu küçük kitapçığım... dünya nizamının kurallarının yenileştirilmesinde rehber olsun düşüncesini verdi. ... Sultanın maiyeti ve divan âzâları bundan kolaylıkla istifade edebilirler ve buna göre davranırlarsa, yüce Allah’ın inayetiyle bu dünyada başarılı işler, aydınlık ve hayır meydana getireceklerdir.”⁴⁸

Tavsiyeler, öğütler tabii olarak iktidarın kötüye kullanılmasına yönelik niyetleri de içlerinde barındırırlar. İktidarın karakterinin bazı farklılıklarından kaynaklanan bu açı öyle görünüyor ki, Osmanlı hükümdar aynalarında, klâsik modellerdekinden daha fazla vurgulanmaktadır. Çeşitli İslâm hanedanları, 1258’den (halifenin yenilmesinden) önce halife otoritesinin rakipleri, ondan sonra da bölücüleri olmuşlardır ve her ne kadar çoğu, halifenin muteber ünvanını taşımışsa da, tüm (sünnî) İslâmîyet adına meşrû tarzda ortaya çıkan bir iktidar, Osmanlılara kadar vücuda gelmemiştir. Aslında 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslâm dünyasının idaresi talebiyle ortaya çıkan (en azından kitabelerden yola çıkarak)⁴⁹ Osmanlı hanedanı, 1517’den başlayarak tam manasıyla İslâmın en büyük gücü olmuştur. Değerini yitiren *halife* ünvanının yerine ise “haremeynin hizmetkârı” ünvanını daha içten vurgulamıştır. Bu, aslına bakılırsa aynı şeyi ifade etmektedir: Osmanlı hanedanı İslâmın en büyük temsilcisidir.⁵⁰ Lütî Paşa’nın 1554’de başka bir risalede, Osmanlı

⁴⁸ Karácson, *a. g. e.*, 10, 9.

⁴⁹ Gelibolu’daki 787/1385 yılına ait bir kitabede, I. Murad, diğer ünvanlarının yanı sıra, “Arapların ve Arap olmayanların krallarının efendisi” diye adlandırılmaktadır. Karş. Fr. Taeschner-P. Wittek, “Die Wezîrfamilie der Ğandarlyzâde (14/15. Jhd.) und ihre Denkmäler”, *Der Islam*, XVIII (1929), 77. Ayrıca bak. Fr. Taeschner, “Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie”, *Der Islam*, XX (1932), 141-142. -I. Mehmed’in, aynı ünvan yanında halifelîğe yönelik talebin de var olduğu, Bursa’daki 1419/20 tarihli bir kitabesi.

⁵⁰ Th. W. Arnold, *The Caliphate*, with a concluding chapter by Sylvia G. Haim, London, 1967 (2. baskı), 129 skk. Dördüncü resmî saray tarihçisi Ta’likî-zâde’nin 1596’da yazdığı *Şehnâme-i hümâyûn* adlı eserinde, Osmanlı hanedanını diğerlerinden üstün kılan faziletleri anlatmaya çalışırken, haremeynin muhafızları olmayı, bildiği üzere tüm İslâm dünyası için “Mekke ve Medîne’nin hükümdarına itaat” dinî bir zorunluluktur, kendini İslâm’a adamaktan sonra ikinci

sultanlarının şahsında çağlarının halifesini gururla görebileceklerini, zira topraklarında Kur'an'ın ayetlerini geçerli kıldıklarını söylemekle, endişe içindeki ulemayı rahatlatması karakteristiktir.⁵¹ Şu halde, hükümdar aynalarının yazarlarının aynı zeminde bulunmaları, hatta sultanın halifelik rolüne kesin şekilde büyük önem vermeleri doğaldır. Onlar için saltanat, devlet aynı şekilde İslâm'ın idarî bir fonksiyonudur,⁵² demekki sultan sadece şahsî bir güç için veya hanedan için değil, tüm İslâm için sorumluluk borçludur. Bu görüş, sultana vazifelerini (tekrar edilegelen durum: padişah kıyamet günü birşey hakkında bilgisi olmadığı şeklinde kendisini savunamaz) cesurca hatırlatmaları ve idarenin hatalarının hesabını ondan sorma imkânını yazarlara vermektedir. Mustafâ 'Âlî, şayet emirlerin içeriği muhtemelen günah ve ebedî cezaya giriyorsa, sultanın emirlerine olan itaatin, dinî vazifelerin yerine getirilmesiyle eşit olmasının akl-ı selimle bağdaşmadığını açıklamakla müslüman cemaatin iktidar karşısındaki sesi olmaktadır.⁵³ Başka bir deyişle: kötü idareye itaat etmek suçtur ve neyin kötü olduğunu bulmakta din yardımcı olur. Bu dinî muhakeme ise sadece teorik tutumda değil, problemlerin halledilmesinde de kademeli olarak önplâna çıkar. Yazarların çoğunluğu, şerî'atın kati geçerliliğini talep eder ve bu doğrultuda hanedanın yüceliğini ve meşruiyetini kutsal kanunla olan münasebetine bağlamaya gayret ederler. Sonuç olarak bundan, ulemaya karşı saygı gibi veya Koçi Beğ'in, sultanın haftada bir şeyhü'l-islâmı yanına çağırması ve meselelerdeki kanaatini istemesi önerisi gibi öğütler çıkar.⁵⁴

Teorik temelin diğer unsurlarına gelince, Osmanlı hükümdar aynaları fazla orijinal sayılamaz. İslâm'daki modelleri izleyerek hakimiyetin kati olan tabiatını, hükümdarı vücudun merkezî bölümüne yerleştirmekle vurgularlar. Akhisarî, Veysi ve Koçi Beğ'e göre, hükümdar vücudun kalbi, *Kitâb-ı müstetâb* yazarında ise ruhudur. Vücudun sağlığının kalbe bağlı olması gibi, toplumun refahı da adil hükümdara bağlıdır. Şayet -burada Veysi'ye atf yaparsak- "kalp düzenli değilse ve dengesini

---

sıraya yerleştirmesi karakteristiktir. L. C. Woodhead, *Ta'likî-zâde's şehname-i hümayûn. A History of The Ottoman Campaign into Hungary 1593-94*, Berlin, 1983, 116.

⁵¹ H. A. R. Gibb, "Lutfî Paşa on the Ottoman Caliphate", *Oriens*, 15 (1962), 287-295.

⁵² Örneğin 'Âlî, sultan için şu tür ifadeleri kullanır: *şehriyâr-ı mülk-i dîn* (Tietze, a. g. e., C. II, 34/155.) veya *halîfe-i hallâk-i 'alem* (a. g. e., C. II, 30/148.) vb.

⁵³ Aynı yer, C. I, 20/94.

⁵⁴ Çağatay Uluçay, a. g. e., 193. İktidarının zayıflamasıyla bizzat Osmanlı hanedanının da meşruiyetini, giderek daha çok üstüne basarak İslâmıla ilişkilendirmesi eğilimi açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu gelişme, eskiden hayli ağırlıksız olan halife fonksiyonunun ve ünvanının, imparatorluğun müslüman tebaasının sadakatini temin etmede ana rol oynadığı 19. yüzyılın ikinci yarısında doruk noktasına ulaşmıştır. 19. yüzyıl liberal reformculuğun bir ürünü olarak, "Osmanlılık" (dinî ve etnik ayrım olmaksızın imparatorluğun her tebaası Osmanlı milletinin üyesidir) diye adlandırılması âdet olan ideolojik bir düşünce geliştirmiştir, İslâm ideolojisinin egemenliği, hanedanın politikasını son ana kadar karakterize etmiştir. Bak. B. Lewis'in kısa, ama özlü bir değerlendirmesi: "The Ottoman Empire and its Aftermath", *Journal of Contemporary History*, 15 (1980), 27-36.

kaybederse, vücudun durumunda herhalükârda bozukluk ortaya çıkar. Padişahlar için adaletin ve hakkaniyetin, doğru davranışların kaynağı olması bu türdendir... zulüm ve adaletsizlik tebaanın parçalanmasının nedenidir.”⁵⁵ Nitekim saltanatı üç şey devamlı kılar: ordu, onu ayakta tutan para ve parayı sağlayan reaya. Demekki bütün yapı reyanın üzerinde bulunur, bu yüzden gelişmek için gerekli şartları adaletle temin etmek gerekir. Bunlardan en önemlisi, fonksiyonel sosyal tabakalanmanın muhafaza edilmesiyle mümkün hale gelen sosyal dengenin korunmasıdır. Akhisarî’ye göre, herkesin toplumun dört sınıfından -kılıç, kalem ehli, ziraatçi, zanaatkâr-tüccar- birine dahil olması gerekir, çünkü aksi halde düzenin bozulması gerçekleşir. Eğer “... bir sınıfa bağlı halk diğerinin meşgalesine mecbur edilirse” kezâ aynı şeye neden olur.⁵⁶

Osmanlı hükümdar aynalarında devamlı vurgulanan “dünyanın düzeni” ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir: meselelerle şahsen uğraşan adil hükümdar, 16. yüzyıl başı normlarının (*kânûn*) geçerli olduğu fonksiyonel sosyal tabakalanma, kul ve timarlı ordu, gelirler ve giderler dengesi ve bunun neticesinde vergi veren reyanın istikrarlı durumu. “Dünyanın düzenin”nin ihlâl edilmesi, sonuç itibarıyla bu prensiplerin delinmesini ifade eder. Vücudun kalbi durumunda olduğundan, önemine binaen sultanın iktidarının azalması, saray, harem hakimiyetinin oluşması birinci sırada yer alır. Bu durum birinci makamın, vezir-i âzâmın çalışma aksalıklarını da beraberinde getirir. Vezir-i âzâmın nazik konumu, memuriyetlerin parayla satılması ise toplumsal tahditlerin yıkılmasına, ahlakî bozukluğa götürür. Eğer Osmanlı hükümdar aynalarında diğer herşeyi arka plana atan problem nedir diye sorulursa, rüşvet ve onunla sıkı sıkıya bağlı olan “yabancılar” meselesidir denebilir. Modern araştırmalar, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren memuriyete başvuranların vezir-i âzâma, hatta sultana ödedikleri meblağı giriş parası, ücret diye adlandırmaktadır,⁵⁷ ayna yazarları bunu hemfikir olarak rüşvet saymışlardır. Burada daha ziyade yazarların haklı olabileceğini, bu malum giriş parasının hukukî hiç bir tasvibinin bulunmaması keyfiyeti göstermektedir,⁵⁸ yani kurum aslında rüşvet ve ahlakî bozukluğun yuvası olmalıydı, zira daha fazla para ödeyen kişi istediğini elde ediyordu.

Tıpkı rüşvet gibi, yabancılar karşı olan şikayetler de, elverişsiz diye nitelenen unsurların farklı fonksiyonlara, başka tabakalara olan etkisine karşı yükseltilir. Klaus Röhrborn, “*ecnebi*”yi veya “*hâricden gelen*”i, “illegal” yani makamına veya dirliğine hukukî açıdan geçersiz şekilde sahip olan şahıs olarak yorumlamıştır.⁵⁹ 16. yüzyılda kendi düzenini terkederek askerî sınıfa giren *ecnebi* ile aslında reyanın anlaşıldığına

⁵⁵ Salimzjanova, *a. g. e.*, 110.

⁵⁶ Karácson, *a. g. e.*, 12.

⁵⁷ Röhrborn, *a. g. e.*, 114. skk. (Antritts-Zahlung, o devirdeki türkçe teknik terimi: *caize*.)

⁵⁸ Aynı yer, 123-125.

⁵⁹ Aynı yer, 95.

Gyula Káldy-Nagy arşiv malzemesine dayanarak işaret etmiştir.⁶⁰ Aynalar büyük ölçüde bu sonuncu görüşü destekler ve bir başka münasebete de dikkat çekerler. *Ecnebî* kategorisinin, tabaka veya sınıfsal görüş açısının yanısıra belirgin bir etnik içeriği de vardı. Bu durum, genel olarak sadece reayanın değil, onun belirli etnik gruplarının imparatorluğun askerî ve hukukî fonksiyonlarında istenilmedikleri anlamını taşıyordu. Aynalar, uyumlu bir biçimde müslüman (ve bunun içinde ayrıca göçebe) Türkleri, Ermenileri, Yahudileri, Kürdleri, Çingeneleri ve Karadeniz civarındaki kavim gruplarını sultan hizmeti için elverişsiz olarak değerlendirirler.⁶¹ Şu halde ayna yazarları, bütün kriz olgusunu (kulun nispetisizce artması, timar sisteminin çökmesi, malî olarak tükeniş, üreticilerin iflası vb.) ecnebîlerin ve rüşvetin gücünün artmasına malederler. Ecnebîlerin şahsî sorumluluk sonucunda iktidarın otoritesini elde etmeye çalışan *ekâbirin* ana dayanakları olacaklarına, başka deyişle, sürecin iktidarın adem-i merkezîleşmeye doğru gittiğine dikkat çekmişlerdir. Bu yüzden bazıları, makam sahipleri için despotizmle bağdaşmayacak şekilde bu makamların daimî olmasını ve miras bırakılmasını önerme sonucuna varırlar. Ordunun değişimi ile doğru orantıda dış verimliliğinin azaldığını görürler. Bu verimliliğin tamamlayıcı unsurları arasında ise teknik, özellikle ateşli silahlar sahasındaki geri kalmışlığı da kaydetmeye mecburdular. Önemli bir bölümünün barışçı politika veya en azından daha az sefere çıkılması yanında yer almalarında bu da rol oynayabilir.

Şu halde, İslâmiyetteki örnekleriyle mukayase edersek, Osmanlıdaki hükümdar aynalarını çok daha pratik bir eğilim karakterize etmekte, bazı parçaları genelleştirmelerde bulunuyorsa da, çoğunlukla belirgin olgularla meşgul olmaktadır. Onları nihaî olarak “klâsiklere” bağlayan şeye gelince, problemleri yüzyıllık farklarla da olsa aynı fikrî teçhizatla gözlemlemekte ve kriz olgularını geleneksel reçeteye göre sona erdirmeyi arzu etmektedirler. Eğer kesin olarak bir ifade kullanmak mümkün ise, görüşleri dogmatizm ekolünün bir örneğidir; gözlerinin önünde ideal despotik bir düzen sallanmaktadır ve bununla münasebet kurarak sonuçta söz konusu yapının “tamir edilmesi”nden, “iyileştirilmesi”nden bahsederler, fakat bir iki istisna dışında ve tarihe karşı büyüyen ilgiye rağmen, kırbaç gibi inen olguların sadece hakikat değil, arzu edilen sistemin de gizli refakatçuları olduğunu farketmezler. Bu yazarlarda, olumsuzluklar hakikî değişiklikler arzusuna değil, ancak tamamen fikirlerin katılaşmasına neden olmaktadır ve gerçek reformların artık ertelenemez olarak ortaya çıktığı 18. yüzyıl sonunda bile yönetici elit tabakanın önemli bir kısmının hâlâ bin

⁶⁰ Gy. Káldy-Nagy, “The First Centuries of the Ottoman Military Organization”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXI/2 (1975), 155. (bilhassa 33. dn.) ve 158-59, 41. dn.

⁶¹ Yeniçeri kanun kitabının müellifinin bunlara Macarları ve Hirvatları eklediğini not etmeliyim, zira şöyle der: “Macar ve Hirvat asla müslüman olmaz; fırsatını bulduğunda, dinini terkederek” (U 12a).

yıllık reçetelere dayanarak yenileşmeyi hayal etmeleri karakteristiktir.⁶² Demekki en büyük krizlerin yaşandığı sırada bile o zamana değin kaçınılmaz şekilde mevcut olan iyimser seslerin, artık 17. yüzyıl ortasında en iyi hükümdar aynalarından kaybolması tesadüf değildir. 1683'den sonra, Osmanlı iktidarının gerilemesinin geri dönülmez bir yola girmesinin gün ışığı gibi ortaya çıkması da bir tesadüf değildir. Bir çok faktörün yanısıra kriz ve reformun yeterince analiz edilmemesi, fikrî -veya bugün de söylendiği gibi "ideolojik"- yenileşme iktidarsızlığı da tüm ağırlığıyla esası şekilde bunun içinde bulunuyordu.

---

⁶² III. Selim'in farklı reform teşebbüsleri için bak. St. J. Show, *Between Old and New, The Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789-1807*, Cambridge (Massachusetts), 1971. -Bu fikrî geri kalmışlığın diğer yönü, 19. yüzyıla gelinceye kadar en esaslı "düşman" olan Avrupa'nın gelişmesine, kurumlarına yönelik bilgi ve kesinlikle ilginin çok cüzi olmasıdır. L. B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York-London, 1982, özellikle 151. skk.